

Поняття „громадянськості“ і теорія громадянського суспільства

Віктор Пащенко,
аспірант

Інституту політичних і етнонаціональних досліджень
НАН України

Теорія громадянського суспільства, до розвитку якої останнім часом докладаються значні зусилля, потребує, здається, не лише прикладних досліджень, спрямованих на практичне її застосування, але й розробки її інструментарію, насамперед методології. Антитетична природа філософії обумовлює, зокрема, те, що кожне поняття набуває справжнього значення, коли має антитезу. Поняття „негромадянськість“ (incivisme) ми подибуємо в працях як вітчизняних, так і закордонних дослідників (наприклад, у В. Полохала, Р. Патнема). У статті робиться спроба визначити поняття йому протилежне – „громадянськість“.

На зниження ефективності використання теорії громадянського суспільства впливає, серед інших факторів, недостатня розробленість та узгодженість понять – тобто базового елемента теорії. І проблема тут не тільки в тому, що у працях вчених зустрічаємо величезну кількість альтернативних визначень поняття „громадянське суспільство“, а й у тому, що воно часто залишається єдиним визначеним поняттям у рамках теорії. Інші ж поняття або взагалі не згадуються, і в цьому випадку можна констатувати, що поняття „громадянське суспільство“ використовується в якості залишкової категорії, або ж не знаходять свого визначення, і тоді можна говорити про недостатню їх розробку.

Однією з праць, якій ці вади не питаманні, є монографія В. Цвиха „Профспілки у громадянському суспільстві: теорія, методологія, практика” [1]. В ній автор, у розвиток поняття „громадянське суспільство”, вводить і визначає поняття „громадянин”, „громадянство”, „групи інтересів”, „громадянськість” і „саморганізація”. Серед них особливу увагу звертає на себе поняття „громадянськість”, яке, на думку вченого, є „якісною ознакою громадянина” [1, с. 104] і дозволяє „глибше проникнути

в сутність громадянського суспільства” у порівнянні з іншими поняттями – такими, наприклад, як „громадянство” чи „громадянин”. В монографії В. Цвих досліджує профспілки, і, звісно, не ставить завдання визначити поняття „громадянськість”. Звідси й певна його поверховість та обмеженість, яка й стимулює подальші дослідження „громадянськості”.

Ставлячи за мету дослідження „громадянськості”, ми не можемо уникнути також дослідження „громадянського суспільства” та його інститутів, а точніше – взаємозв’язку між цими явищами, в з’ясуванні природи якого фактично й полягатиме наше дослідження „громадянськості”. Питання, на яке маємо відповісти: яким чином можна досліджувати громадянське суспільство?

Громадянське суспільство – феномен, основи якого закладені і в праві, і в моралі. Щодо правової його сторони, то досліджується вона досить інтенсивно. У цій сфері є чіткий предмет дослідження і відпрацьована методологія. Інакше склалися справи з дослідженнями моральної сторони феномена – тут методологічних засад практично не існує. Це змушує нас звернутися до цієї проблеми.

В передмові до першого видання книги „Про розподіл суспільної праці” Е. Дюркгейм говорить: „Ми хочемо не вивести моральність з науки, але створити науку моральності, що є зовсім іншою справою. Моральні факти – такі ж явища, як і інші, вони полягають у правилах поведінки, які пізнаються за певними ознаками. Тому повинна існувати можливість їх спостерігати, описувати, класифікувати і відшукувати закони, що їх пояснюють” [2, с. 39]. Це, до речі, було одним з напрямків розвитку теорії громадянського суспільства. У Т. Гоббса, Дж. Локка, Г. Гегеля та інших можемо зустріти спостереження, опис та класифікацію правил поведінки в громадянському суспільстві і пошук законів, що їх пояснюють. Наслідком діяльності цих вчених було створення науки громадянської моральності, яка отримала назву теорії громадянського суспільства.

Сформульовані дослідниками правила є наслідком рефлексії, але люди можуть дотримуватися їх і без неї. І вони дотримувалися їх і до того, як було здійснено цю рефлексію. Крім теоретично визначених, вони існують на практиці, і є за своєю природою „спонтанними”. Підтверджують це численні висновки, що громадянське суспільство не можна встановити, що воно виростає саме по собі (А. Арінін) [3]. Сукупність таких „спонтанних” правил складає „спонтанний порядок” (термін Ф. Хайека [4], який він вживає не в зовсім звичному для нас розумінні – для нього „порядок” це не відсутність хаосу, як звично ми розуміємо це слово; „порядок” ближче до термінів „система”, „рівновага”, „структура”). Спонтанний порядок формується тому й тоді, коли люди „дотримуються певних правил у реагуванні на безпосереднє оточення” [4, с. 70]. Правила спільні для людей, які їх дотримуються, але ніхто, в тому числі й люди, що їм підкорюються, ці правила цілеспрямовано не створювали, „вони є

**Поняття "громадянськості"
і теорія громадянського суспільства**

Віктор Пащенко

неспроекованими наслідками людських дій" [5, с. 87].

Отже, спонтанний порядок не формується цілеспрямовано. „Оскільки такий порядок не був створений якоюсь сторонньою силою, то він як такий не може мати й цілі, хоча його існування може бути дуже корисним для окремих людей, що діють всередині такого порядку. Проте в іншому сенсі цілком можна сказати, що цей порядок ґрунтується на цілеспрямованій діяльності своїх складників... Вживання слова „цілеспрямований" у цьому сенсі... не викликатиме заперечень, доки ми маємо на увазі не усвідомлення цілі з боку цих складників, а лише те, що їхня поведінка набула системності, яка сприяє підтриманню цього порядку (можливо, тому, що той, хто діяв у певний спосіб, має в цьому кінцевому порядку кращі шанси на виживання, ніж інші)" [4, с. 67].

„Спонтанний порядок", який „набагато підвищує ефективність індивідуальної діяльності, пояснюється... великою мірою – процесом, який спочатку називався „розвитком", а потім „еволюцією": процесом, у якому звичаї, спершу засвоєні з інших причин або навіть, по суті, випадково, зберігалися завдяки тому, що дозволяли групі, в якій вони виникали, домінувати над іншими" [4, с. 26 – 27]. Тобто, люди, по-перше, не встановлюють правила, а по-друге, коли діють згідно з правилами „спонтанного порядку", то чинять так не через те, аби його підтримати, виходячи з розуміння ними „завдання" певного порядку та його важливості для суспільства, а через те, що дотримання правил, а відтак і „виконання завдання" приносить переваги людям. Як говорив К. Поппер, соціальні інституції, які є неспроекованими наслідками людських дій, наприклад, мова, мають інструментальний характер, бо „якщо вони не мають ніяких корисних функцій, то не мають шансів вижити", а отже „неспроековані соціальні інституції можуть поставати як незадумані наслідки раціональних дій" [5, с. 87].

„Спонтанні порядки" не є простими, не є чіткими, і не є, принаймні на початку свого існування, вербально сформульованими. На думку Ф. Хайека, правила, „що керують діями елементів, ...не обов'язково мають бути „відомими" цим елементам; досить, аби ці елементи фактично поводитися в той спосіб, який можна описати за допомогою цих правил. Тому застосоване нами... поняття правил не означає, що такі правила існують у чітко висловленій („вербалізованій") формі, а означає лише можливість виявлення правил, яким відповідають реальні дії окремих людей. Аби зробити на цьому наголос, ми інколи говоримо не про правила, а про „закономірність", але це слово означає, звичайно, лише те, що елементи поведуться згідно з певними правилами" [4, с. 70].

Ті принципи, приписи та підстави, про які говорилося вище, є засобами дослідження і аналітичного впорядкування „спонтанності", чи „спонтанного порядку", який приводить до громадянських дій; в реальності ці принципи, приписи та підстави „виявляються лише в їх

фактичному дотриманні” [4, с. 71]. Вербально сформульованих правил „спонтанного порядку” здебільш немає в первісних суспільствах та в примітивних „спонтанних порядках”, а „тоді, коли інтелекти окремих людей досягають значної міри відмінності, виникає необхідність висловлювати ці правила у такій формі, аби їх можна було передавати й до них привчати, виправляти відхилення в поведінці та розв’язувати проблему розходження в думках щодо належної поведінки” [4, с. 71]. Відтак у суспільствах цивілізованих починається розробка, спочатку в рамках релігійних вчень (оскільки ми, як говорив Е. Дюркгейм, „відчуваємо потребу розуміти, або вірити, що розуміємо, основи нашої поведінки, то рефлексія зверталася до моралі набагато раніше, ніж вона стала об’єктом науки” [2, с. 43 – 44]), а вже потім засобами філософії, правил, які мають відображати поведінку людей, виявляти її „закономірність”, аби ці правила перетворилися на об’єкт цілеспрямованої людської дії. Одним з наслідків розробки є теорія громадянського суспільства, котра прагне пояснити один з різновидів „спонтанних порядків”.

Громадянське суспільство можна досліджувати як „спонтанний порядок”, оскільки йому притаманні всі його ознаки. Дослідження безпосередньо правил „спонтанного порядку” було б спробою абстрактного дослідження і не „могло би бути особливо щедрим на результати” [2, с. 74]. Щоб переконатися в цьому, спробуйте, наприклад, сформулювати у вигляді принципів „правила „чесної гри” [4, с. 112]. Тому ми пропонуємо звернутися до методології, яку Е. Дюркгейм використовував при дослідженні солідарності.

Подібно до громадянського суспільства, у вигляді сукупності „спонтанних правил”, і „солідарність, доки вона залишається в стані простої схильності нашої психічної природи, щось надто невизначене, щоб можна було її легко виявити. Це недоступна відчуттю можливість, що не дає місця спостереженню. Щоб вона набула вловимої форми, треба, щоб певні соціальні наслідки виражали її зовні” [2, с. 74]. Саме в цьому Е. Дюркгейм вбачає „можливість...спостерігати, описувати, класифікувати” моральні факти „і відшукувати закони” [2, с. 39], що їх пояснюють, в їх соціальних наслідках. З метою класифікації різних видів соціальної солідарності, що становить собою „винятково моральне явище, яке не піддається саме по собі ні точному спостереженню, ні, особливо, вимірюванню”, Е. Дюркгейм пропонує „замінити внутрішній факт, який вислизає від нашого аналізу, символізуючим його фактом і вивчити перший за допомогою другого”, оскільки „там, де існує соціальна солідарність, вона, незважаючи на свій нематеріальний характер, не залишається в потенційному стані, але виявляє свою присутність видимими діями” [2, с. 71]. Так само і „спонтанний порядок”, що має назву „громадянське суспільство”, „не піддається сам по собі ні точному спостереженню, ні особливо вимірюванню”. І тому потрібно не

**Поняття "громадянськості"
і теорія громадянського суспільства**

Віктор Пащенко

зосереджуватися на його потенційному стані, а шукати видимі дії, в яких він проявляє свою присутність – звісно, якщо ця присутність взагалі є. Громадянське суспільство, як і інші типи „спонтанних порядків”, можемо спостерігати в його „фактичному дотриманні”, в „фактичному дотриманні” його правил. Внутрішнім фактом у цьому випадку є правила, а символізуючим їх фактом є „фактичне дотримання”, за допомогою якого й слід, за рекомендацією Е. Дюркгейма, вивчати правила.

„Фактичне дотримання” можна назвати „матерією” громадянського суспільства. На вивчення „матерії” спрямовані зусилля багатьох дослідників громадянського суспільства, в тому числі й українських. Так, А. Колодій у книзі „На шляху до громадянського суспільства. Теоретичні засади й соціокультурні передумови демократичної трансформації в Україні” [6] та О. Хуснутдінов у праці „Громадський рух як рушійна сила формування громадянського суспільства (Третій сектор в Україні. Теоретично-правові та практичні аспекти розвитку)” [7] основну увагу зосереджують на неурядових організаціях, а В. Цвих у книзі „Профспілки у громадянському суспільстві: теорія, методологія, практика” [1] – на професійних спілках. Такі дослідження є важливим елементом концепції громадянського суспільства. Але, здійснюючи їх, слід пам’ятати, що за „фактичним дотриманням”, за „матерією” громадянського суспільства має стояти щось, що, за логікою протиставлення, можемо назвати (відходячи від термінології Ф. Хайека) – „духом” громадянського суспільства. При дослідженні громадянського суспільства важливо не забувати цієї обставини. Оскільки не все, що ми можемо сприйняти за формою як „матерію” громадянського суспільства, є нею насправді, оскільки не все це є „проявом” його „духу”.

Особливість „фактичного дотримання” полягає в тому, що воно залежить від конкретних фактів, до яких застосовуються правила „спонтанного порядку”. Отже, дві обставини впливають на зміст і форму „матерії” – „дух” (спонтанні правила) та конкретні факти, до яких вони застосовуються. Звідси й різноманітність „матерії” громадянського суспільства, яку можемо спостерігати у вигляді міжперсональних відносин людей, відносин у рамках певних організацій, участі в них та ставлення до них, участі в масових колективних акціях.

Особливістю „правил” всіх спонтанних порядків є те, що вони застосовні до невизначеної кількості конкретних фактів. Це відбувається тому, що вони не є чіткими; вони регулюють діяльність взагалі, а не якусь певну діяльність. Вони, загалом кажучи, є абстрактними. Люди, які підкоряються цим правилам, діють в різних обставинах і застосовують ці правила стосовно різних фактів. Звідси, із взаємодії правил та оточуючої нас різноманітної реальності, і виникає різноманітність „проявів” громадянського суспільства. До них можна віднести, зокрема, такі явища, як благодійництво, неурядові організації, мітинги тощо. Тезу про

різноманітність „проявів” громадянського суспільства можна зустріти і у А. Колодій, яка говорить, що конкретний тип громадянського суспільства залежить від „сфери пріоритетного самовияву вільних індивідів та форми участі у вирішенні суспільних справ” [6, с. 71].

Можна припустити, що в різний час та в різних регіонах світу, зважаючи на різницю в умовах життя людей, на різницю в конкретних фактах, до яких застосовувалися і застосовуються правила, існували різні „прояви” громадянського суспільства. Вони виникали і зникали відповідно до змін, що відбувалися у світі. Саме завдяки цьому громадянське суспільство має „історичні (часові) та національні (просторово-географічні) різновиди” [6, с. 66]. Наприклад, виникнення такого явища, як глобалізація, призвело до виникнення міжнародних неурядових організацій. І оскільки ми не можемо точно спрогнозувати умови нашого майбутнього життя, то не можемо спрогнозувати, якими будуть і „прояви” громадянського суспільства в майбутньому. Поширеність на певному часовому відтинку якогось із „проявів” громадянського суспільства можна пояснити його ефективністю. На нинішньому етапі розвитку громадянського суспільства виділявся, наприклад, такий його „прояв”, як неурядові організації. (Про те, що громадянське суспільство проявляється в неурядових організаціях, писав уже Х. Апхайер у праці „Громадянське суспільство і „третій сектор” [8]).

Ми вже згадували, що дослідження потенційного стану громадянського суспільства, тобто безпосередньо його „духу”, є малорезультативним, оскільки він „не піддається сам по собі ні точному спостереженню, ні, особливо, вимірюванню. І тому потрібно не зосереджуватися на його потенційному стані, а шукати видимі дії, у яких він проявляє свою присутність”. Але ми можемо досліджувати „дух” і без звернення до видимих дій, тобто фактично у потенційному стані. Для цього слід обрати предметом дослідження окрему особистість, громадянина (поміняти систему координат).

„Якісною ознакою громадянина”, на думку В. Цвиха, є „громадянськість” [1, с. 104]. „Громадянин” – це формальний статус особи, який передбачає наділення його певною сукупністю прав та обов’язків, а „громадянськість” – якісна ознака особи, що вказує, чи дотримується вона своїх обов’язків, чи користується наданими правами й наскільки, в якому обсязі.

З цим можна погодитись, але слід зауважити, що ці поняття не є жорстко пов’язаними. Х. Мюнклер у праці „Громадянська компетентність” [9] розрізняє, як і В. Цвих, статус громадянина, з одного боку, а з іншого – певні якості та кваліфікаційні характеристики володарів цього статусу, фактично – „громадянськість”, яку він розшифровує як здатність і готовність громадян до активної участі, їх інтерес до примноження не тільки особистих, приватних, але й суспільних надбань, тобто їх орієнтація

**Поняття "громадянськості"
і теорія громадянського суспільства**

Віктор Пащенко

на суспільне благо або їх почуття солідарності, що свідчить про їх готовність до вчинків, дій, зусиль, за яких або взагалі не очікується жодної матеріальної компенсації, або ж вона є незначною.

Як бачимо, поняття „громадянськість” ширше, ніж статус „громадянин”, оскільки включає в себе не тільки його права та обов’язки, що є їх відбитками [10, с. 67], а й, наприклад, здатність і готовність до активної участі та почуття солідарності. Це відбувається тому, що „соціальні відносини можуть фіксуватися, не приймаючи юридичної форми. Серед них є такі, регламентація яких не доходить до того ступеня консолідації і точності” [2, с. 72], або й не може дійти взагалі, щоб бути сформульованими у вигляді юридичних норм. Ці відносини ми можемо досліджувати за допомогою „громадянськості”.

В рамках запропонованого нами методологічного підходу, „громадянськість” є ланкою, що пов’язує „дух” і „матерію” громадянського суспільства. Саме окремі громадяни втілюють у „матерії” правила, що складають „дух” громадянського суспільства, адже це вони організують та беруть участь у мітингах, неурядових організаціях, працюють на загальне благо тощо. Тобто, стосовно окремих людей можемо говорити, що вони „дотримуються духу” громадянського суспільства, коли вони є безпосередніми творцями „проявів” громадянського суспільства. Але тоді, стосовно окремої особистості, можемо говорити і про потенційний стан „духу”. Той, хто своїми вчинками переконав нас, що „дотримується”, вважається нами „громадянином” вже не тільки через те, що він учасник певних „проявів” громадянського суспільства, але й через те, що володіє здатністю, потрібними якостями і схильністю до цього. Це якісна ознака громадянина, фактично – впевненість у тому, що він „дотримується” і буде „дотримуватися духу” й надалі, незважаючи на індивідуальні особливості характеру.

Ми назвали це „громадянськістю”, і вона є потенційним станом „духу” громадянського суспільства, оскільки є нематеріальною і може проявляти себе стосовно різних конкретних фактів. Виходячи з цього, можемо говорити про рівень „громадянськості”, притаманний індивідові або сукупності індивідів (суспільству), а відтак і про рівень, на якому перебуває громадянське суспільство. Рівень „громадянськості”, притаманний індивіду, залежить від трьох чинників: по-перше, від того, якою є сукупність здатностей та якостей, що її складають; по-друге, від того, стосовно яких фактів вони проявляються; по-третє, від мотивації, якої достатньо для переходу „громадянськості” від потенційного стану до втілення у діях.

Використання, в рамках теорії громадянського суспільства, дихотомії „дух” і „матерія” та поняття „громадянськість” дає нові можливості для вивчення проблем зародження, становлення та розвитку самого феномена громадянського суспільства. Це, наприклад, може дозволити нам

зрозуміти природу впливу тоталітарної держави на громадянське суспільство. Зазвичай заперечується існування громадянського суспільства при тоталітарному режимі. Робиться це з тієї причини, що його часто ототожнюють з „матерією”. А оскільки тоталітарна держава прагне поставити під контроль всі соціальні відносини в суспільстві, то вона, звісно, забороняє і переслідує будь-які „прояви” громадянського суспільства. Але хоча держава й може заборонити „прояви”, проте сам дух заборонити не може. В Німеччині після дванадцяти років тоталітарного правління такий, наприклад, „прояв” громадянського суспільства, як неурядові організації, розпочав свою активну діяльність відразу після того, як це було дозволено окупаційною союзницькою владою. Тобто „дух” громадянського суспільства в Німеччині, незважаючи на всі зусилля тоталітарної влади, залишився живим.

Звісно, не можна заперечувати, що тоталітарний режим має вплив на стан „духу”, особливо якщо його панування таке тривале, як це було в СРСР. Головна причина такого впливу полягає в тому, що соціалізація молоді відбувається в умовах, коли „фактичне дотримання” правил неможливе, а відтак зазнає втрат рівень „громадянськості” кожного наступного покоління. В цьому сенсі зрозумілою і особливо цінною стає діяльність східноєвропейських дисидентів, які свої зусилля спрямовували на революцію не політичну, а моральну та екзистенційну, в ході якої люди повинні були навчитися „жити за правдою” та добровільно взаємодіяти [11, с. 70]. Фактично їх зусилля було спрямовано на розвиток „духу” громадянського суспільства, одним з „проявів” якого є добровільна взаємодія.

Література:

1. **Цвях В. Ф.** Профспілки у громадянському суспільстві: теорія, методологія, практика: Монографія. – К.: ВПЦ „Київський університет”, 2002. – 376 с.
2. **Дюркгейм Э.** О разделении общественного труда. – М.: Канон, 1996. – 432 с.
3. **Аринин А. Н.** Зрелость гражданского общества – основа устойчивого развития и безопасности России// www.academy-go.ru/GrObsh/Publications/Arinin
4. **Хайек Ф. А.** Право, законодавство та свобода: Нове викладення широких принципів справедливості та політичної економії: В 3-х т. Т. 1. Правила та порядок. – К.: Сфера. – 1999. – 196 с.
5. **Поппер К.** Злиденність історизму: Пер. з англ. – К.: „Абрис”, 1994. – 192 с.
6. **Колодій А. Ф.** На шляху до громадянського суспільства. Теоретичні засади й соціокультурні передумови демократичної трансформації в

Поняття "громадянськості"
і теорія громадянського суспільства

Віктор Пащенко

Україні. Монографія. - Львів: Видавництво „Червона Калина”, 2002. – 272 с.

7. **Хуснутдінов О. Я.** Громадський рух як рушійна сила формування громадянського суспільства (Третій сектор в Україні. Теоретично-правові та практичні аспекти розвитку). – К.: ФПУ, 2000. – 47 с.

8. **Апхайер Х.** Гражданское общество и „третий сектор” // www.academy-go.ru/Site/GrObsh/Publications/Aphayer.html.

9. **Мюнклер Х.** Гражданская компетентность // www.academy-go.ru/publications/Munkler.html

10. **Йонас Г.** Принцип відповідальності. У пошуках етики для технологічної цивілізації. – К.: Лібра, 2001. – 400 с.

11. **Шацкий Е.** Протолиберализм: автономия личности и гражданское общество//ПОЛИС. – 1997. - №5. – С. 68 – 88.